

בית הדין הרבני הרשמי בירושלים ומעמדו בקרב קהילות יהודיות

בשלהי התקופה העות'מאנית

פרופ' אלימלך וסטרייך

פרק א - מבוא

מחקר זה ידון בבית הדין הרבני הרשמי, שפעל בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית החל משנת 1841, בעת שהראשון לציון זכה בתואר העות'מאני הרשמי 'חכם באשי' ועד לשקיעתו המהירה סמוך למלחמת העולם הראשונה. אתמקד בבחינת ההרכב החברתי והתרבותי של הדיינים ורמתם המקצועית וכן במעמדו של בית הדין כלפי קהילות יהודיות אחרות בירושלים ומחוצה לה.

בית הדין היה חלק מן הרבנות הרשמית, שהייתה חלק מן הארגון הקהילתי היהודי ובראשם עמד הראשון לציון, החכם באשי. בתחילת התקופה הייתה העדה הספרדית העדה הדומיננטית והשלטת ביישוב היהודי בירושלים כך שהראשון לציון וחברי בית הדין נמנו עם עדה זו שאף שלטה במוסדות הבוחרים והממנים השונים. בשל שינויים במערך הפוליטי הבין מדינתי וכן בשל תהליכים שהתרחשו בעולם היהודי הפנימי חלו שינויים מפליגים בהרכבה של הקהילה היהודית בירושלים. האשכנזים, יהודי אירופה המזרחית והמרכזית, החלו לזרום לעיר בראשית התקופה שבה אנו עוסקים ובשנות ה-1870 היו לעדה היהודית הגדולה ביותר. גם בני עדות שונות מן המזרח המוסלמי, מן המגרב ומרכז אסיה עלו לירושלים והקימו כאן מרכזים חדשים שערערו על ההגמוניה הספרדית. עולים אלה יצרו כאן בסביבה הירושלמית מפגש מאסיבי ואינטנסיבי ביותר בממדים שלא נודעו בעבר אף לא בקהילות היהודיות במזרח התיכון.

בחלק האחרון של התקופה החל הופיע לראשונה באזורנו 'היהודי החדש', שהתעצב באירופה המודרנית וספג ממנה את עולם ערכיה. טיפוס זה לא היה מחויב יותר למסורת ההלכתית בת אלפי השנים אלא ראה את מרכז זהותו בלאומיות היהודית, שאותה קיווה לממש במולדת הלאומית ההיסטורית – ארץ ישראל.

תופעה זו של שינויים במוסדות היהודיים וכן נוכחות הולכת וגדלה של קהילות יהודיות ממוצא עדתי שונה רתקו את תשומת לבם של חוקרים בשנים האחרונות ונזכיר את מחקריהם להלן. אולם, בשל הזיקה ההדוקה בין המוסדות השונים ובייחוד בשל היותו של בית הדין חלק ממוסד הרבנות שהמונה עליו הוא החכם באשי, לא יוחד מחקר של ממש לבית הדין היהודי הרשמי כשלעצמו. מחקרים אלה עסקו בעיקר בקהילה היהודית, במעמדו של החכם באשי ומוסד הרבנות והזכירו את בית הדין כנספח למוסדות אלה. מחקרנו בא להשלים חסר זה. יתר על כן, עניין מיוחד יש במחקר של בית הדין בירושלים בשל העובדה שבשעה היסטורית זו חדלו זה מכבר להתקיים בסביבה האשכנזית באירופה מוסדות שיפוטניים יהודיים אוטונומיים. גם במרחב הספרדי והמזרחי, שרובו היה באימפריה העות'מאנית, התקיימו אמנם מוסדות שיפוט רשמיים אולם החל כבר תהליך שקיעתם והתדלדלותם. רק לבית הדין בירושלים היה הפוטנציאל של פריחה והתעצמות, שנבע מכמה גורמים מצטברים: המעמד הרשמי שלו זכה, הגידול הדמוגרפי העצום של האוכלוסייה היהודית, שהיה קרוב לפי עשר בתקופת מחקרנו, הנהירה של גדולי

תורה מן המרחב הספרדי והמזרחי, בואם של רבנים חשובים מן הסביבה האשכנזית וחיידוש הקשר עם המרכז האשכנזי העצום שבמזרח אירופה ומרכזה.

במחקרנו נראה כי אכן בית הדין הרשמי בירושלים הצטיין באיכות גבוהה של דיינים ובתוצרים משפטיים מעולים שמצאו את ביטויים בספרות משפטית שנכתבה. כמו כן זכה בית הדין במעמד גבוה בקרב מעגלים שונים של קהילות שלא היו כפופים לו באופן רשמי: בירושלים, בארץ ישראל במרחב הספרדי והמזרחי ובארצות האשכנזים. לקראת סיום מחקרנו נפגוש את בית הדין מתמודד בפרשת השמיטה באופן מבטיח עם האתגר שבהופעת היהודי החדש המבקש להעדיף ערכים מודרניים, תוך שביט הדין זוכה להערכתם העמוקה של גדולי הפוסקים האשכנזים. לעומת זאת, לא מצאנו את בית הדין מתמודד התמודדות של ממש עם האתגר האחר, הוא המפגש הבינעדתי האינטנסיבי. נפתח את מחקרנו בהצגת רמתם המקצועית של הדיינים, שהיה בה להבטיח מעמד ויוקרה למוסד ובכך נצביע על המונוליתיות העדתית של הדיינים, שתרמה מן הסתם ליעילות השיפוט אך מנעה אפשרות של התמודדות עם המפגש הבינעדתי.

פרק ב. רמתם המקצועית של הדיינים וסביבתם התרבותית והחברתית

בית הדין הרשמי בירושלים היה חלק בלתי נפרד של מוסד הרבנות כך שהיה זה טבעי שבראשו עמד הרב הראשי אשר תוארו היהודי הפנימי היה "הראשון לציון" והחיצוני החכם באשי.¹ ברור שמעמדו המקצועי של החכם באשי כשופט ואיש הלכה וכן יוקרתו האישית תרמו במישורין למעמדו של בית הדין עצמו וליוקרת המוסד. בפרק זה אציג פרטים ביוגרפיים מרכזיים אודות החכמים השונים שכיחנו בתפקיד זה של חכם באשי או בתור ממלא מקומו וכן דיינים בולטים אחרים שכיחנו בתור אבות בתי דין וכדיינים מן השורה.² אפרט את חיבוריהם המשפטיים שהם המעידים המובהקים על רמת מחבריהם וקובעים את מעמדם בקרב קהיליית החכמים ובקרב הציבור הרחב. כמו כן נודעת לחיבורים השפעה של ממש על עיצוב תכני בית הדין והתנהלותו בייחוד אם הם מתפרסמים בחיי מחבריהם. אציין גם לסביבה התרבותית שבה נתעצבה תורתם ודמותם ההלכתית-משפטית שהוא גורם נכבד שהשפיע על תפקודו של בית הדין ומעמדו בקרב קהילות אחרות.

קבוצת החכמים שכיחנו בתפקיד החכם באשי או ממלא מקומו ניתנת לחלוקה לשלוש קבוצות משנה בהתאם לשלוש תקופות המשנה של התפקיד: תקופת המעבר (1841-1869), תקופת הזוהר (1869-1906) ותקופת השקיעה (1906-1921). בקבוצה הראשונה ארבעת הרבנים הראשיים שכיחנו תקופה קצרה, כל אחד מהם קרוב לשבע שנים בממוצע. הללו נבחרו לתפקידם לאחר יצירת המוסד של

¹ ראה מאמרו החשוב והבסיסי של י' ברנאי, 'מעמדה של הרבנות הכוללת בירושלים בתקופה העות'מאנית', קתדרה 13 [תש"ם], עמ' 47-69.

² ראה צ' זוהר, האירו פני המזרח, (הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשס"א) עמ' 195-222, על החכמים בארץ ישראל ותפיסתם העצמית.

החכם באשי אך בטרם נחקק חוק הרבנות הראשית העות'מאני המכונה ח'האם ח'אנה, שהסדיר את המבנה המוסדי של המילת היהודי וקבע את הרבנים כחוליה המקשרת בין השלטונות לבין הקהילה.³ הקבוצה השנייה מורכבת משלושה רבנים שכינהו כל אחד כשתים עשרה שנים בממוצע וביחד שלושים ושבע שנים, ופעילותם משקפת את תקופת השיא של התפקיד. בקבוצה השלישית נמנים ששה רבנים, שכינהו בתפקיד במשך תקופה קצרה של חמש עשרה שנים – שנתיים ומחצה בממוצע לכל רב - מבלי להותיר חותם של ממש על העשייה המשפטית.

ראשון החכמים שכהן בתפקיד חכם באשי היה ר' אברהם גאגין (אג"ן), שנולד באיסטנבול, עלה לירושלים בהיותו ילד קטן והתחנך בישיבותיה שרובן ככולן היו ספרדיות.⁴ קדמו לו בתפקיד ראש הרבנים שנשא את התואר ראשון לציון חכמים מפורסמים ביותר בכל המרחב הספרדי דוגמת רפאל יוסף חזן ומהר"ם סוזין שהעניקו לתפקיד יוקרה רבה. אג"ן מייצג את שלב המעבר מן התקופה שבה רב ראשי היה עניין פנים יהודי אל העידן המודרני, שבו בית הדין היה למוסד מוכר באימפריה הפועל בחסות החכם באשי ובפיקוחו. חיבורו המרכזי של אג"ן הוא שו"ת חוקי חיים, שנדפס על ידו בירושלים בשנת תר"ג (1843). רובן של התשובות עוסק בנושאים בעלי אופי משפטי ואלה נתנו על ידו בטרם היכנסו לתפקיד חכם באשי. ראוי לציין כי אג"ן ובית דינו זכו להערכה רבה מצדו של ר' חיים פאלאג'י, מגדולי חכמי טורקיה והבולט בחכמי ארץ זו במאה ה-19. בסכסוך אודות ירושת השר חיים פרחי, שנדון על ידי כמה בתי דין ברחבי האימפריה העות'מאנית ובכלל זה בית הדין בירושלים בראשות אג"ן, הוא מכנה את אג"ן שוב ושוב הרב הגדול ואת בית הדין הוא מכנה "בית הדין הגדול בירושלים".⁵

אחריו כיהן בתפקיד ר' יצחק קובו. נולד בשלונקי שבה התחנך וחי רוב ימיו ורק בסוף ימיו עלה לירושלים והתמנה לראשון לציון בלי לקבל מינוי שלטוני רשמי מטעם הסולטאן. הרב קובו לא הותיר אחריו חיבורי הלכה שנדפסו והטביע חותם מועט בתפקיד ראש מערכת המשפט. אחריו כיהן בתפקיד ר' חיים נסים אבולעפיא (חנ"א) בשנים 1854-1861 וגם הוא לא זכה בתואר הרשמי חכם באשי.⁶ חנ"א נולד בטבריה למשפחת אבולעפיא הספרדית המפורסמת ובעיר זו למד תורה וכיהן בתפקיד אב בית דין עד שבגיל חמישים עבר לירושלים. חנ"א התקשר בקשרי נישואין עם משפחת החכם באשי אג"ן. גם הוא לא הותיר אחריו חיבור שו"ת ובו פסקי דין שנתן. עם זאת, הוא ישב קודם לכן בהרכבים שונים של בית הדין בירושלים ובכלל זה בהרכב החשוב של הרב בנימין נבון ופסקי הדין שנתן מפוזרים בחיבורים שונים של חכמי התקופה.

³ אבנר לוי, 'התמורות במנהיגות הקהילות הספרדיות המרכזיות באימפריה העות'מאנית במאה התשע-עשרה', בתוך: ימי הסהר – פרקים בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית (תל אביב, תשנ"ו-1966, מינה רוזן עורכת) 265.

⁴ א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים (מהדורת א' רבלין, ירושלים, תרפ"ח-תר"צ), עמ' 276-278.

⁵ שו"ת חוקות החיים (איזמיר, תרל"ג), סימנים א, ב. במקרה היו מעורבים בתי הדין של ירושלים, צפת, טבריה, דמשק, שלונקי ואיזמיר ורק בית הדין בירושלים בראשות אג"ן זוכה בתואר בית הדין הגדול.

⁶ מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, חלק ב, ירושלים 1937, עמ' 7.

אחרון בקבוצה זו היה הרב חיים דוד חזן (ח"ד חזן), בנו של הראשון לציון ר' רפאל יוסף חזן, שנמנה עם המשפחה הספרדית המפורסמת משפחת חזן. הוא עצמו גדל והתחנך במרכז היהודי הגדול שבעיר איזמיר, כיהן בה כרב העיר שנים רבות וזכה לפסוס רב.⁷ לעת זקנתו עלה לירושלים וכיהן בתפקיד החכם באשי בשנים 1861-1869. חוקרים סברו שאף הוא לא זכה במינוי רשמי מאת הסולטאן ואולם מכתביו מתקבל הרושם שאכן היה לו מינוי רשמי. ח"ד חזן הותיר אחריו כמה חיבורים שיצאו לאור עוד בחייו, למשל שו"ת נדיב לב שנדפס בסלוניקי בשנים 1862-1866. רובם המכריע של פסקי הדין שנתפרסמו בחיבור זה הם מן התקופה שקדמה לכהונתו בירושלים.

בקבוצה השנייה אנו מוצאים את שני הרבנים הבולטים ביותר בכל התקופה, שהביאו את בית הדין לפסגתו, ר' אברהם אשכנזי (ר"א אשכנזי), שפתח את התקופה ור' יעקב שאול אלישר (יש"א)⁸ שסיים את התקופה. הרב אברהם אשכנזי נולד ביוון והגיע לירושלים כילד קטן וכאן התחנך בישיבות הספרדיות שבעיר.⁹ כבר בשלב מוקדם נקלט בתוך המערכת המשפטית והרבנית וניתן לומר כי הוא עבר תהליך מקיף של חניכה תוך מפגש בלתי אמצעי עם ראשיה. כך למשל, לפי בקשת החכם באשי אג"ן הוא ערך ביחד עם חכם נוסף את קובץ תקנות ירושלים, שהיה למסמך משפטי בעל חשיבות רבה. ר"א אשכנזי עבר את כל שלבי התפקידים במערכת המשפט החל מחבר בהרכב של הרב בנימין נבון, עבור לתפקיד ראש אב בית דין ועד הפסגה של חכם באשי. הוא נחשב אישיות רבנית מן השורה הראשונה ופסקיו מפוזרים בחיבורי בני דורו.¹⁰ חשובה ביותר עדותו "כי רוב ככל העולם מריצים שאלתם וספיקם אלינו"¹¹ לאמור, בית הדין בירושלים הפך להיות למוסד שיפוט מרכזי שהכל פונים אליו. תשובותיו שנתפרסמו בחיבורים שונים עם כמה פסקי דין שהיו עדיין בכתב יד והתפרסמו רק בשנים האחרונות וכונסו תחת השם שו"ת מהר"א אשכנזי.¹² היה מעורב בכמה פרשות משפטיות שהסעירו את חכמי ספרד והמזרח ביניהן פרשת השר נסים שאמאמא, שהיה עשיר מופלג והותיר רכוש עצום לעדה הספרדית בירושלים באמצעות צוואה שערך לפי הדין הצרפתי.¹³ היה מעורב ככל הנראה בפרשת תביעת הפיצויים של החכם

⁷ גאון, שם עמ' 249. אביגדור לוי, לעיל ה"ש 3, עמ' 250 הערה 44 מטיל ספק בכך שח"ד חזן היה רבה של איזמיר ומציין שגאון אינו מביא מקור לדבריו. אך ראה שו"ת חוקות חיים, שם שח"ד חזן מכונה רב הכולל שהוא התואר שניתן לרבה של עיר בקהילות הספרדיות באימפריה העות'מאנית (אביגדור לוי, הקמת מוסד החכם באשי באימפריה העות'מאנית והתפתחותו בשנים 1835-1865, פעמים: פרקי עיון במורשת ישראל במזרח, 55 [תשנ"ג], עמ' 39, 45, 46.

⁸ הוא כונה בפי כל בשם יש"א ברכה וכך נודע בספרות הרבנית המאוחרת. על תפיסת עולמו של יש"א ראה זוהר, לעיל הערה 2, עמ' 223-236.

⁹ גאון, שם, עמ' 121-122.

¹⁰ ראה פרומקין, לעיל הערה 4, עמ' 282 את דברי ההערכה המופלגים כלפיו "האדם הגדול בענקים בתורה ובראת חטא".

¹¹ יעקב משה הלל, תולדות הגאון המחבר רבנו אברהם אשכנזי זלה"ה, בתוך: שו"ת מהר"א אשכנזי, ירושלים תשנ"א, עמ' 31. כך גם העידו עליו חכמים בירושלים "ומכל קצווי ארץ וים רחוקים מריצים אליו שאלתם". שם, עמ' 32.

¹² שם.

¹³ פסק הדין פורסם בספר ישמח משה, ירושלים, תרל"ד והוא נדפס מחדש בשו"ת מהר"א אשכנזי, סימן לג.

באשי רפאל קצין לאחר שהודח ממשרתו בבגדאד והוחזר אליה.¹⁴ כמו כן היה מעורב גם בפרשת הירושה של השר חיים פרחי¹⁵ בהיותו עדיין צעיר לימים ובראשית דרכו.

נוכחות לא בולטת הייתה לר' מאיר רפאל פניז'יל (מרפ"א), שנבחר לתפקיד בהיותו זקן וחולה הגם שכיחן בתפקיד שלוש עשרה שנים (1880-1893). הוא נולד בעיר פזארדג'יק, בבולגריה של היום ועלה לישראל בהיותו בגיל שלוש. בגיל שבעים ושש התמנה לחכם באשי ולסגנו נבחר מחותנו הרב יש"א שהיה יד ימינו ובשל תשישותו של המרפ"א היה יש"א המוציא והמביא שהכול פונים אליו ומחכים למוצא פיו. היה זה אך טבעי שלאחר פטירת המרפ"א בשנת תרנ"ג (1893) נבחר יש"א לתפקיד החכם באשי, שהיה ככל הנראה הגדול והמפורסם מכולם.¹⁶ יש"א נולד בצפת ולאחר פטירת אביו נישאה אמו בשנית לרב בנימין נבון, שהיו אב"ד בבית הדין הספרדי בירושלים ומחשובי הרבנים כאן. רב זה גדלו כבן וגם היה מורו ורבו בתורה ובהתנהלות הרבנית בכלל. את מלאכת השיפוט החל בשנת תרי"ג (1853) בהיותו בן שלושים ושמונה והתמיד בה למעלה מחמישים שנים. יש"א התמנה ככל הנראה לתפקיד אב בית דין בעת שהרב אשכנזי נתמנה לחכם באשי ושיתוף הפעולה ביניהם בתחום השיפוט היה הדוק מאוד. הרב אשכנזי נהג להעביר לעיונו של יש"א שאלות ומקרים וביקש את חוות דעתו, בד בבד כתב יש"א פסקי דין מקיפים והמתין לקבלת הסכמה עליהם מאת הרב אשכנזי. לפסגת פעילותו הגיע משנתמנה לחכם באשי ובתפקיד זה כיהן עד לפטירתו בשנת תרס"ו (1906).

משך פעילותו הארוכה במערכת המשפט הולידה גם יצירה משפטית ענפה שיש"א עצמו דאג להוציאה לאור בימיו רובם במהלך תפקודו במערכת המשפט. חיבור הביכורים שפרסם היה שו"ת בני בנימין וקרוב אי"ש (ירושלים, תרל"ו (1876)), שכלל פסקי דין של מורו ורבו ואביו חורגו, ר' בנימין נבון וכן כלל החיבורים פסקים של יש"א עצמו. הפסקים שהתפרסמו בחיבור זה משקפים את התקופה המוקדמת שלו כדיין. בשנת תרמ"ח (1888) פרסם את ספר השו"ת השני שמחה לאי"ש וארבע שנים לאחר מכן פרסם את שו"ת מעשה אי"ש. בהיותו כבר חכם באשי פרסם שני ספרי שו"ת נוספים, ישא אי"ש (ירושלים, תרנ"ו (1896)) ועולת אי"ש (ירושלים, תרנ"ט (1899)). לאחר פטירתו הדפיס בנו חיים משה אלישר (חמ"א) תשובות נוספות שלו בחיבור שו"ת שאל האי"ש ופני חמ"א. יש"א גם זכה ליוקרה רבה מחוץ לתחום השיפוט של ירושלים וחכמים, ספרדים ואשכנזים, פנו אליו לקבלת חוות דעת הלכתיות, וכדברי לונץ: "וכל רבני קצות ארץ תוגרמה, מערב, איטליה ואשכנז יריצו אליו את שאלותיהם בענייני דת והלכה".¹⁷ להלן נציג את פרשת היתר המכירה בשנת שמיטה שיבליט את המעמד המיוחד

¹⁴ שו"ת מהר"א אשכנזי, סימן ג. ר"א אשכנזי נתן פסק דין מבלי שידע כי מדובר בחכם הנזכר.

¹⁵ לעיל הערה 5.

¹⁶ יש"א כתב אוטוביוגרפיה מקיפה שנתפרסמה בידי לונץ לוח ארץ ישראל, תרס"א, עמ' 59, ובה מפורטים ציוני הדרך של חייו. דברינו להלן מבוססים על כתיבה זו שהובאה אצל גאון, לעיל הערה 6, עמ' 62-68, והועתקה במלואה על ידי משה הלל זרי, הקדמה לשו"ת יש"א איש, עמ' 18-25. ראה גם נ' אפרתי, משפחת אלישר בתוככי ירושלים, (האוניברסיטה העברית והוצאת ראובן מס, ירושלים, תשל"ה) עמ' 226 ואילך.

¹⁷ נתיבות ציון וירושלים – מבחר מאמרי אברהם משה לונץ (ג' קרסל, עורך, מוסד הרב קוק ירושלים, תשל"א) עמ'

שהיה לחכם ספרדי גדול זה בקרב גדולי חכמי רוסיה בתקופה. שפע היצירה ומעמדו הרם בעולם היהודי הקרין גם על המעמד שהיה למוסד בית הדין בתקופת פעילותו במהלך של למעלה מחצי מאה שנים.¹⁸ עם פטירתו של יש"א מסתיימת תקופת הזוהר של מוסד החכם באשי בירושלים ומתחילה התקופה השלישית שמתאפיינת בהתדרדרות מואצת של בית הדין כחלק ממוסד הרבנות בכללותו. להשלמת התמונה נציג בקצרה את האישים השונים שכינה בתפקיד מבלי שהותירו חותם של ממש. אחרי יש"א נבחר לתפקיד ר' יעקב מאיר (תר"ט-ז-תרצ"ט), שנולד בירושלים למשפחה שמוצאה מרודוס והתחנך בה. כמה מפסקיו המוקדמים פורסמו כבר בחיבורי יש"א ובחיבורים אחרים בני הזמן אך הוא לא הותיר אחריו ספר שו"ת. כעבור זמן קצר נאלץ הרב מאיר לעזוב את תפקידו בעקבות מלחמת חומרה שניהלו נגדו קבוצות שונות בעדה הספרדית. המאבקים הפנימיים המשיכו והאיצו את ההתדרדרות של המוסד הרבני והשיפוטי. אחרי הרב מאיר התמנה ר' אליהו פאניז'יל (תר"י-תרע"ט) שנולד בירושלים וכיהן בתפקיד בשנים תרס"ז-תרס"ט בתואר ממלא מקום חכם באשי. החליף אותו בתפקיד הרב נחמן בטיטו (תר"ו-תרע"ה) שנולד במרקש שבמרוקו והגיע כנער לירושלים שבה התחנך ובישיבותיה למד. הוא כיהן כאן כרבה של עדת המערבים בירושלים ובשנים תרס"ט-תרע"א כיהן בתפקיד ממלא מקום החכם באשי. אחריו כיהן ר' משה פראנקו (תקצ"ז-תרע"ח) שנולד ברודוס ובה כיהן כרבה של הקהילה בשנים תרס"ו-תרע"א. באותה שנה עלה לירושלים והתמנה לממלא מקום החכם באשי במקומו של הרב בטיטו תפקיד שמילא בשנים תרע"ב-תרע"ה. לאחריו התמנה לתפקיד הרב נסים יהודה דאנון (תרל"ד-תר"ץ), שנולד בירושלים וכיהן בתפקיד בתוך מלחמת העולם הראשונה בשנים תרע"ו-תרע"ח. חותם התקופה והאחרון בתפקיד היה הרב חיים משה אלישר (תר"ה-תרפ"ד), שנולד בירושלים לאביו יש"א וכיהן בתפקיד בשנים תרע"ט-תרפ"א עד לבטול המוסד בידי השלטון הבריטי. אחד מגילויי הירידה הוא שהרבנים הראשיים בתקופה, למעט חמ"א, כמעט שלא הותירו רישום בתחום היצירה המשפטית ולא פרסמו חיבור שו"ת המשקף את פסיקתם.¹⁹

לצידם של החכמים באשי שמשו בתפקידים שיפוטיים חכמים נוספים, שכינה כאבות בתי דין או כדיינים מן השורה. כמה מהם הצטיינו בתפקידם השיפוטי ופרסמו עוד בחייהם חיבורי שו"ת שכללו פסקי דין נבחרים שנתנו. אזכיר את הבולטים שבהם ושמות חיבוריהם ואת מוצאם החברתית וסביבתם התרבותית. שלום משה חי גאגין (שמ"ח), (נפטר תרמ"ג) היה בנו של החכם באשי הראשון אג"ן וחתנו של החכם באשי השלישי חנ"א.²⁰ הוא פרסם חיבור שו"ת ישמח לב, שנדפס בירושלים בשנת תרל"ה, ובו פסקי דין רבים שנתן הוא וכן עמיתים אחרים בבית הדין ובכלל זה רבנים ראשיים. ר' מיכאל יעקב ישראל (תק"נ-תרט"ז) נולד ברודוס וכיהן בה כרב ולאחר מכן התיישב בירושלים בשנת תר"ג (1843) בהיותו בן חמישים ושלוש. בשל גדולתו בתורה התמנה לראב"ד מיד עם בואו וחשובי הדיינים בירושלים כיהנו

¹⁸ קשה להבין את דבריו של ברנאי, לעיל הערה 1, עמ' 66, כי יש"א ינק את כוחו מהסמכות שהייתה בידו כעסקן. אין

ספק שעיקר סמכותו נבע מגדולתו בתורה ומסגולותיו כשופט ופוסק.

¹⁹ פרטים ביוגרפיים אודות חכמים אלה ראה אצל גאון, לעיל הערה 6, בערכיהם.

²⁰ גאון, עמ' 7.

בהרכב שלו, ביניהם החכם באשי לעתיד ר"א אשכנזי. חיבורו המשפטי הוא שו"ת יד ימין שנדפס לאחר מותו באיזמיר תרי"ט (1859). אחד מחברי חבר ההרכב של הרב ישראל היה ר' אהרון עזריאל, שהיה יליד ירושלים וחניך ישיבותיה, וחיבר את שו"ת כפי אהרון, תרל"ד (1874). חתנו היה ר' יעקב מאיר, שכיהן לימים בתור חכם באשי ולאחר מכן הרב הראשי הראשון לישראל. חבר נוסף בהרכב היה ר' משה פארדו שנולד בירושלים ולאחר מכן עבר לכהן כרב ודיין באלכסנדריה שבמצרים. פרסם בחייו את שו"ת שמו משה, (איזמיר תרל"ה-1875) ובו פסקי דין שלו ושל עמיתיו לדיינות בירושלים.²¹ חכם אחר שנולד ברודוס היה ר' רחמים פראנקו (תקצ"ה-תרס"א) שהגיע לירושלים בהיותו כבן שלושים. כאן הצטרף לבית הדין של יש"א ושל הרב אשכנזי ובשלב מסוים נשלח על ידי החכם באשי של ירושלים לכהן כרבה של העיר חברון. חיבורו שו"ת שערי רחמים, יצא לאור בירושלים תרס"ב (1902) לאחר פטירתו. נזכיר את ר' יוסף נסים בורלא (קפ"ה-תרס"ג), שנולד בירושלים והתחנך בה ונמנה עם גדולי רבניה. כאן כיהן כדיין וראב"ד לקראת סוף המאה ה-19²² ופרסם את חיבורו "לקט יוסף", (ירושלים, תרס (1900)) הכולל פסקי דין שנתן בשבתו כדיין בירושלים.

ראשי המערכת השיפוטית, אבות בתי הדיינים ודיינים מן השורה בית הדין הרשמי בירושלים היו אפוא בעלי רקע תרבותי וחברתי משותף היא המסורת הספרדית. אחידות זו הובילה לכך שיצירתם המשפטית נשאה אופי דומה מאוד שהוא חיבור השאלות והתשובות (שו"ת) האופייני לחכמי ספרד בדורות האחרונים. כך נוצר קורפוס רחב היקף של ספרי שו"ת שחלקם הגדול הוא פסקי דין שנתנו בבתי הדין בירושלים או חוות דעת לגבי שאלות משפטיות שהופנו אל הדיינים מחוץ לתחום שיפוטם. חשיבות מיוחדת נודעת לעובדה שספרי השו"ת הללו נערכו בידי כותביהם והובאו על ידם לבית הדפוס בעודם בחיים ולא בידי מלקט מן העיזבון שמידת האקראיות שולטת בבחירותיו. כך יכולים אנו להניח שהם פרסמו את פסקי הדין שהיו חשובים בעיניהם וכאלה שיש בהם משום חידוש.²³ אחידות זו אפשרה גם לבית הדין בירושלים לתפקד ביעילות למרות ריבוי העמדות והגישות והיעדר מנגנון הכרעה שקיים בהלכה היהודית, שהיא אחת המכשלות הכבדות הרובצות לפתחו של בית דין הדין לפי דין תורה. דייני בית הדין יכלו אפוא לפלס דרך מאוחדת למדי של קביעות משפטיות העולות כדי מסורת משפטית מגובשת המדברת אל הציבור בקול מאוחד וברור. גם היצירה המשפטית הענפה שנתפרסמה ויצאה לאור סיעה מצדה לגיבושה של דרך משפטית מאוחדת שכל הדיינים צועדים בנתיבותיה.

סוגה ספרותית זו של שו"ת שפרסמו דיינים העושים במלאכת השיפוט מזכירה את הסדרות פסקי הדין שרווחות בעולם האנגלו אמריקאי ומדינת ישראל בכלל זה והמשמשים תשתית לכל עיון ומחקר משפטי. חיבורים אלה שמשו בידי חכמי הלכה ומשפט אחרים כמקור וכאסמכתא וכן שמשו בתור אמצעי

²¹ שם, עמ' 541-542.

²² שם, עמ' 137-138.

²³ זאת, להבדיל מתקופות קודמות, שבמקרים רבים ארגון החומר והוצאתו לאור לא נעשו בידי מחברי התשובות, אלא בידי גורם אחר והוא פרסם חומרים שהגיעו אליו, לעתים באקראי.

חניכה וגיבוש של קהיליית משפטנים בירושלים. בהיעדר ארכיון משפטי מן התקופה העות'מאנית²⁴ ממלאים חסר זה חיבורי השו"ת של גדולי הדיינים ונותנים בידי חוקרי משפט והיסטוריונים אפשרות לחקור את העשייה המשפטית של התקופה. כמותם המצטברת ורמת פסקי הדין שנתפרסמו בהם מלמדים על מערכת משפטית באיכות גבוהה, דינאמית ואפקטיבית. היא נותנת בידינו פריסה טובה וחשובה של חומר משפטי, מהטובים ביותר שיש להלכה לאורך ההיסטוריה שלה עד הקמת המדינה. היקף היצירה ומגוון הפונים אל רבני ירושלים ודייניה מלמד גם על מעמדו הרם של בית הדין בירושלים מחוץ לגבולות השיפוט הרשמיים שלו. נפנה עתה לבחון את מעמדו של בית הדין כלפי חוץ ונתחיל ביחסם של העדות המזרחיות בירושלים.

פרק ד. עדות מזרחיות בירושלים

בתקופה שאנו דנים בה החלו להתכנס בירושלים עדות לא-אשכנזיות ממזרח ומערב שחתרו להגיע לעצמאות מסוימת מול העדה הספרדית הדומיננטית והשלטת. נושא זה נדון בהרחבה בהקשרי החברתיים, הארגוניים והרבניים בידי חוקרים שונים ואתיחס כאן רק להיבט הנוגע לבית הדין כמוסד השיפוטי. העדה הראשונה שחתרה לעצמאות הייתה העדה המערבית שרוב מניינה היו יהודים בני מרוקן.²⁵ הללו החלו לגלות סממני עצמאות כבר במחצית הראשונה של המאה ה"ט אך עברו לפסים של ממש תחת הנהגתו של הרב דוד בן שמעון שהגיע ארצה בשנת 1854.²⁶ היו שסברו שמעמדו של החכם באשי נפגע בעקבות צעדים מעין אלה של עדת המערביים ובכלל זה נפגע גם מעמדו של בית הדין הספרדי כמוסד שיפוטי בשל ייסוד בית דין מערבי עצמאי.²⁷ אך נראה שיש להסתייג מן ההנחה שיצירת עדה מערבית עצמאית פגעה בבית הדין הספרדי. אין ספק שהעדה המערבית החלה לנוע לכיוון של עצמאות אולם היא יצרה לעצמה מוסדות אוטונומיים חלקיים בתוך המסגרת של העדה הספרדית השלטת ולא מחוצה לה. היא לא נפרדה לגמרי מן העדה הספרדית והמשיכה לחלוק עם הספרדים מוסדות משותפים לאחר שהגיעו לסידורי פשרה בעניינים שונים בעיקר כלכליים. השאלה הנוגעת לנו היא האם כוננה העדה המערבית בית דין עצמאי לכל דבר? בעניין זה לא מצאתי ראיות של ממש אצל החוקרים וסבורני שעצם הקמת רבנות וגוף מנהל עדיין אינה מחייבת שנוסד

²⁴ היו רבנים ראשיים שיצרו וטפחו ארכיון פרטי, ר' חיים אברהם גאגין והרב יש"א, אלא שהארכיונים הללו לא נשמרו ורק חלקים מהם שרדו והגיעו לידינו. אודות ארכיונו האבוד של הרב גאגין ראה דינבורג, ב"צ דינבורג, מאסף ציון ספר ראשון, ירושלים, תרפ"ו, עמ' 87. על גורלו של הארכיון של יש"א ראה גאון, לעיל הערה 6, עמ' 67.

²⁵ סקירה מקיפה על נושא זה ראה י' ברנאי, העדה המוגרבית בירושלים במאה התשע עשרה בתוך: פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים (י' בן פורת, ב"צ יהושע, א' קידר עורכים, יד יצחק בן צבי – המחלקה לפעילות חינוכית, ירושלים, מהדורה שלישית תשל"ז עמ' 129-140. על הדמוגרפיה של המערביים בירושלים וארגונם החברתי והמוסדי, ראה מיכל בן יעקב, עלייתם והתיישבותם של היהודים המערביים (יהודי צפון-אפריקה) בארץ ישראל במאה ה"ט, (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסינאט האוניברסיטה העברית, סיוון תשס"א) עמ' 191-215.

²⁶ מ' טולידאנו, נר המערבי – תולדות ישראל במרוקן, ירושלים תרע"א (1911), עמ' 210.

²⁷ ברנאי, לעיל הערה – עמ' 65.

גם מוסד שיפוטי עצמאי לגמרי. הרי כל רב פוסק הלכות בענייני הלכה כך שלעתים הוא לא יסתפק בפסיקה בתחומים ריטואליים (אורח חיים ויורה דעה) אלא אף יגלוש לתחומים משפטיים כמו דיני משפחה ואף חושן משפט. עם זאת, אין בפסיקות רבניות מעין אלה משום יצירת מוסד שיפוטי מובהק. דומה שנוכל לתמוך השערה זו אם נבחן את היצירה ההלכתית והמשפטית של הדמות הרבנית המרכזית של העדה המערבית, הרב דוד בן שמעון (דב"ש).

עד כה לא הגיע לידינו שום חיבור של שו"ת משל הרב דב"ש, שיש בו כדי להעיד על פסקי דיני עצמאיים שנתן במסגרת בית דינו העצמאי²⁸ ויש לשער שספר כזה לא התחבר. כך ניתן ללמוד מתוך דברים שכתב בנו החכם המפורסם רפאל בן שמעון בהקדמה לחיבור שפרסם שו"ת "צור מדב"ש". המחבר כותב שהחליט לפרסם בתוך חיבורו פסקי דין משל אביו משום שהוא לא פרסם בחייו חיבור מעין זה. מספרם של הפסקים שנתפרסמו, מועט ואינו עולה על כמה בודדים. חלקם של הפסקים נשלחו כחוות דעת לחו"ל לקהילות מערביות (=מוגרביות) וכן נתנו כמה פסקים בארץ, לאו דווקא משפטיים. בתשובותיו המשפטיות האחרות הוא ביקש את אישורו של החכם באשי ר"א אשכנזי או של בתי הדין הספרדיים הקיימים.²⁹ רק פסק דין אחד בנושא משפטי הוא נתן מבלי לבקש את הסכמתם או אישורם של גורמי שיפוט ספרדים. מדובר בפרשה שהופנתה אליו מחיפה, שלא הייתה כפופה לירושלים, בעניין בעל ממוצא מוגרבי שנהג באלימות כלפי אשתו ותביעת הגירושין של האישה בעקבות זאת. יש בעובדה זו ללמד לכאורה כי הרב דב"ש לא יצא לעצמאות בתחום השיפוט ובמקרים שפעל בתחום המשפט ביקש את ההסכמה של חכמי הדין הספרדים.

מידה זו של עצמאות של העדה המערבית הלכה ופחתה לאחר פטירתו של הרב דב"ש, בשנת תר"ם (1880). מריבות בין פלגים שונים החלישו את העדה וככל שנחלשה הלכה זיקתה לספרדים וגברה. בשנות השמונים התערב יש"א בסכסוך ולתפקיד רב העדה המוגרבית נבחר הרב נחמן בטיטו. לימים, נבחר רב זה לעמוד בראש העדה הספרדית וכיהן בתור ממלא מקום חכם באשי בשנים 1909-1911. אלא שאיחוד מחודש זה התרחש בעת שהעדה הספרדית ומוסד החכם באשי היו כבר במדרון של הידרדרות.³⁰ עדה מזרחית מובהקת שחתרה לעצמאות בעקשנות הייתה העדה התימנית וגם התנהלותה משמשת ראייה בידי ברנאי לפיחות מוסד הרבנות בירושלים.³¹ אלא שהתימנים החלו להגיע לירושלים רק בשנת תרמ"ב (1882), סממני התארגנות ראשונים הופיעו כעבור כעשר שנים, ואילו הפרוד בפועל מן העדה הספרדית התרחש בשנת תרס"ח (1908) שנתיים לאחר פטירתו של יש"א.³² כך שבמהלך תקופה

²⁸ טולידאנו, לעיל הערה 26, מביא רשימה של ספרים שחיבר הרב דב"ש ואין ביניהם ספר שו"ת.

²⁹ שם, חלק יו"ד, סימן כז; אע"ז, שאלה מטנג'יר בעניין קנס שידוכין; שם, סימן ט' גביית כתובה לפי תקנת ירושלים, מבקש הסכמת הרב אהרון עזריאל.

³⁰ לעיל, הערה שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת..

³¹ לעיל, הערה 1 עמ' 65.

³² ניצה דרויאן, 'עולי תימן בירושלים: קווים לתולדות בני העדה בשנים תרמ"ב-תרע"ד', בתוך: פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש – ספר זיכרון ליעקב הרצוג (הוצאת יד יצחק בן צבי ומשרד הבטחון -ההוצאה לאור, ירושלים, תשמ"א, עורך: אלי שאלתיאל) עמ' 223.

של כששים שנים של קיום מוסד שיפוט רשמי לא התעורר איום על מעמדו של בית הדין הזה מצדם של התימנים. הצלחתם להגיע לעצמאות מתרחשת רק בתקופת הירידה של העדה הספרדית ומוסדותיה. נראה שניתן לומר שבית הדין הספרדי בירושלים היה בית דינם של העדות הלא אשכנזיות, ספרדים, מזרחיים ומערביים, עד סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה בעת שהחלה תקופת הירידה המהירה.

פרק ה. המרחב הספרדי והמזרחי מחוץ לירושלים

התעצמותו של בית הדין הרבני הספרדי באה לידי ביטוי גם במעמד ובחשיבות שנודעו לו מחוץ לתחומי סמכותו האישית והטריטוריאלית הישירה. סמכותו הישירה של בית הדין מכה הפירמאן שקבלו החכמים באשי חלה על מחוז ירושלים ולגבי אזרחים עות'מאניים בלבד.³³ אבל אין ספק, שסמכותו הדתית והמוסרית של בית הדין הספרדי בירושלים חרגה הרבה מעבר לגבולות המחוז. בשל כך רבו הפניות אליו מכל רחבי הפזורה הספרדית והמזרחית ושאלות לרוב הגיעו לחכמים באשי בנושאים רבים וגם בנושאים משפטיים מובהקים.³⁴ למשל, בנושא הייבום היו כמחצית מן השאלות שהופנו לבית הדין הספרדי בירושלים מחוץ לתחומי השיפוט. הפניות אל בית הדין בירושלים הגיעו מכל המרכזים הקיימים של קהילות ספרדיות ומזרחיות במעגל הקרוב ובמעגל הרחוק.

במעגל הקרוב אנו מוצאים קהילות בארץ ישראל שלא היו בתחום הסמכות של בית הדין הירושלמי, דוגמת קהילת טבריה וקהילת צפת, שהרבו להפנות שאלות לירושלים.³⁵ נוכל גם להצביע על מקרה אחד שבו פסק בית הדין הספרדי בטבריה בעניין חלוקת עיזבון בין אלמנה ויורשיה ולאחר מחאותיה של האלמנה הפנה בית הדין את הנושא להכרעת יש"א בירושלים.³⁶ מקרה אחר מטבריה נזכר בשו"ת שמחה לאיש, אע"ז, ד. השאלה הופנתה לראש"ל ר"א אשכנזי וכותב התשובה הוא יש"א ועמו חותם גם שמ"ח גאגין. גם מבית הדין הספרדי בצפת הגיעו פניות רבות ונצביע כאן על כמה מקרים הנזכרים בקובץ התשובות של אב"ד הרב שאקי.³⁷ כמו כן פנו חכמים אשכנזים מצפת ונזכיר זאת בפרק הבא על היחסים עם האשכנזים.

מעגל פנייה שני היו קהילות ספרדיות בסביבה הסמוכה לארץ ישראל, בעיקר במצרים ובסוריה. מקהילת אלכסנדריה וקהיר הגיע מספר ניכר של שאלות וכן הגיע מספר לא מבוטל של שאלות מקהילות חלב ודמשק. לא מן הנמנע שערוץ זה התרחב משהגיעו חכמים ירושלמים לכהן בקהילות הללו כפי שנראה להלן והם הרבו לפנות לצור מחצבתם שראו בו גם מקור של סמכות. כך למשל, הרבה רבה של

³³ ברנאי, לעיל הערה 1, עמ' 63.

³⁴ רשימה חלקית ניתן למצוא בהקדמה לשו"ת יש"א איש, לעיל הערה 16, שבו מייין המהדיר את רשימת הפונים לריש"א. קל לראות שמדובר במספרים גדולים ומטווח מקומות רחב ועדיין לא מנינו פניות שהגיעו לרבנים ראשיים אחרים או שנתפרסמו בחיבורים אחרים.

³⁵ בעניין סכסוך בין כוללים אשכנזים בעיר צפת ראה שו"ת שמחה לאיש"ש, חושן משפט, סימן י"ד, תשובת המרפ"א ויש"א.

³⁶ הנושא התפרסם בעתונות דווקא ופרטיו המלאים יוכלו לקורא למצוא בעתון חבצלת 04/06/1880.

³⁷ שו"ת רוח קדים.

דמשק הרב יצחק אבולעפיא לפנות לחכמי ירושלים בשאלות מגוונות בנושאים משפטיים. גם בעת הסכסוך הגדול שפרץ סביב כהונתו בתפקיד החכם באשי של דמשק הוא ניסה לערב את חכמי ירושלים ובאותה מידה ניסו גם יריביו לעשות כן. העובדה ששני הצדדים ניסו לרכוש את לבם של רבני ירושלים במאבקם הפנימי נובעת מן המעמד הגבוה שהיה לבית הדין הרבני של ירושלים בעיניהם.³⁸

קהילות מרוחקות יותר בארצות המזרח דוגמת בבל ותימן הפנו אף הן שאלות לבית דינו של החכם באשי והן המבטאות יחס של הערכה וכבוד למוסד השיפוטי שבראשותו היושב בירושלים.³⁹ נראה, שכל שהתרבו העולים מארצות אלה נוצרו ערוצי תקשורת בין חכמי הקהילות בארץ המוצא לבין בית הדין בירושלים. על רקע זה יש לראות גם את המספר הניכר של פניות שהגיעו גם ממרכז אסיה המרוחקת ממקומות כמו בוכרה וג'ורג'יה. הנוכחות הקבועה של בני המגרב בירושלים הביאה לריבוי פניות מצד חכמים מארצות צפון אפריקה לבית הדין בירושלים. אחד הנושאים הבולטים שהופנה לירושלים היה תקנה להפקעת קידושין שנועדה להתמודד עם החוקים הצרפתיים בתחומי הנישואין והגירושין אשר הוחלו על יהודי אלג'יריה.⁴⁰ אך גם שאלות רבות אחרות הגיעו משם.

טבעי למדי שקהילות הבלקן ואסיה הקטנה ובראשן סלוניקי, איסתנבול ואיזמיר הרבו לנהל משא ומתן הלכתי עם בני ירושלים שהרי שני המרכזים הללו היו למעשה בית מדרש אחד שהזרימה ההדדית ביניהם הייתה הדוקה ורציפה.⁴¹ עם זאת, יש לציין כי לפחות בעידן של הרבנים אשכנזי ריש"א הרושם החזק הוא שכיוון הפנייה הוא כנראה יותר ויותר מטורקיה והבלקן אל ירושלים ולא מירושלים אליהן.⁴²

עם מותו של ר' חיים פאלאג'י רבה המפורסם של איזמיר בשנת תרכ"ח (1868)⁴³ ובנו ממשיכו ר' אברהם פאלאג'י לא הופיעה על הבמה הרבנית אישיות בעלת שיעור קומה דומה ועולם התורה בקהילות הבלקן ואסיה הקטנה החל בתהליך של שקיעה. ביטוי לכך ניתן למצוא בהזמנתו של ר' יעקב מאיר בשנת 1909 לכהן כרבה הראשי של סלוניקי מיד לאחר שהודח מתפקיד החכם באשי בירושלים. עם זאת, יש לזכור כי רבנות ירושלים הייתה כפופה מבחינה פוליטית לפחות לרבנות קושטא וכדי למנות בה חכם באשי נדרשה הסכמה של החכם באשי בקושטא.⁴⁴

ערוץ נוסף של השפעה היה באמצעות יצוא של רבנים בולטים בשדה המשפט העברי לקהילות במעגלים השונים, ואזכיר רק כמה אישים בולטים מאוד. הראשון הוא ר' ישראל משה חזן שהתפרסם

³⁸ ר' הראל, בין תככים למהפכה – מינוי רבנים ראשיים והדחתם בבגדאד, דמשק וחלב בשנים 1750-1914, (יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ז), עמ' 198-199.

³⁹ ראה שו"ת שמחה לאיש, אע"ז, סימן כה, פניה של ר' יוסף חיים מבבל.

⁴⁰ ראה שו"ת שמחה לאיש, אע"ז, סימן כ, פניית חכמי אלג'יריה בעניין זה.

⁴¹ ראה למשל שו"ת שמחה לאיש מסלוניקי אע"ז, ו. שם, טז. וכן תשובות רבות.

⁴² קביעה זו היא מתבססת על רושם מצטבר מעיון במספר רב של ספרי שו"ת, אך היא איננה מסקנה החלטית.

⁴³ גאון, לעיל הערה, 6, עמ' 560-561.

⁴⁴ בעימות סביב מינויו של ר' יעקב מאיר מילא תפקיד מרכזי הרב משה לוי רבה של קושטא הבירה. גאון, שם עמ' 365-

בספרות המחקר בשל דעותיו החדשניות בזכות המודרניות וקליטת ערכים מערביים.⁴⁵ י"מ חזן התחנך בירושלים⁴⁶ והסתופף בצלו של סבו הראשון לציון ר' יוסף רפאל חזן וכיהן תקופה מסוימת בבית הדין בירושלים. לדברי פאור התנגש י"מ חזן עם חוגים שמרניים של ירושלים ובשל כך יצא לקהילות ישראל באגן הים התיכון.⁴⁷ תחילה כיהן כרבה של רומי וכאן פרסם את ספר השו"ת שלו "כרך של רומי" שבו אסף פסקי דין שלו בעת כהונתו כרבה של רומא. לאחר מכן עבר לאי קורפו וכיהן כרב הקהילה בשנים. הוא הוזמן גם לכהן באלכסנדריה ולאחר תקופה קצרה בתפקיד זה ונפטר לבית עולמו בשנת תרכ"ג (1863).

שני לו הוא קרובו ר' אליהו חזן, שנחשב לאחד הפוסקים החשובים בסביבה המזרחית והספרדית בשלהי המאה ה-19.⁴⁸ הוא נולד באיזמיר וכילד עלה לירושלים והתחנך על ברכי סבו החכם באשי ר' ח"ד חזן. כיהן כדיין בבית הדין בירושלים בהרכב של החכם באשי ר"א אשכנזי. לאחר שנים נסע לטרבלסי, היא טריפולי בלוב של היום, ולאחר מכן עבר לכהן כרבה של אלכסנדריה במצרים. חיבורו המפורסם שו"ת תעלומות לב כולל ארבעה כרכים של תשובות שהשיב לקהילות ולקהילות ישראל במצרים ובאגן הים התיכון.⁴⁹ ר' אליהו חזן היה מעורב בחקיקת תקנות קהיר משנת תרס"א (1901) בנושא סדרי הקידושין, שעיקרם הוא ביטול קידושין שלא נעשו בהתאם להוראות שבתקנות.⁵⁰ חקיקה זו חוללה שינוי עמוק בתחום פרוץ זה של סדר הקידושין והיא מופת של יוזמה ועשייה בתחום דיני המשפחה בדורנו. הרב אליהו חזן גם תמך ביוזמתו רבה האשכנזי של קהיר הרב מנדל כהן לכנס אסיפת רבנים בקרקוב לדון בבעיות השעה.⁵¹

בתקופה שר' אליהו חזן כיהן כרבה של אלכסנדריה כיהן ר' רפאל בן שמעון כרבה של קהיר בשנים תר"נ-תרפ"א (1890-1921).⁵² כאמור לעיל, חכם זה גדל בירושלים והתחנך אצל אביו הרב דב"ש שגיבש את קהילת המערביים בעיר והוליכה לאוטונומיה קהילתית אך לא משפטית. נראה שר' רפאל היה הדוחף הגדול מאחורי תקנות קהיר בעניין קידושין הנ"ל. בנוסף, הוא יזם הוצאה לאור של חיבורים שונים של חכמי מרוקו שהיו ספונים בכתב יד וביניהם חיבורו החשוב של ר' יעקב אבן צור בשם "משפט וצדקה ביעקב". ר' רפאל כינס את תשובותיו בחיבורו שו"ת ומצור דב"ש שאותו פרסם בשנת וניתן למצוא בו פסקים חשובים מאוד שמקצתם עוסקים בהתמודדות עם אתגרי המודרניות.⁵³

⁴⁵ פאור, רבי ישראל משה חזן – האיש ועבודותיו (ר' ארבל חיפה פרסומים אקדמיים, תשל"ח (1978)), עמ' 35-61.

⁴⁶ הפרטים הביוגרפיים עליו אצל גאון, לעיל הערה 6, עמ' 251-252.

⁴⁷ פאור, לעיל הערה 45, עמ' 15-18.

⁴⁸ הפרטים הביוגרפיים עליו אצל גאון, לעיל הערה 6, עמ' 246-247.

⁴⁹ חיבור בולט אחר שלו הוא נוה שלום על מנהגי אלכסנדריה וקהיר.

⁵⁰ צ' זהר, מסורת ותמורה – התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880-1920 (יד יצחק

בן צבי, ירושלים, תשנ"ג) עמ' 116-133.

⁵¹ שם, 90-92.

⁵² שם, 116-133; 159-172.

⁵³ ראה שם, במפתח בעמ' 313 בערך בן שמעון, רפאל אהרון.

לסוריה, שכנתה של ארץ ישראל בצפון הגיעו שני רבנים בולטים מירושלים. ר' יחזקיהו שבתאי נולד בשלונקי בשנת תרכ"ב (1862) ומילדותו התחנך בירושלים.⁵⁴ תחילה נבחר לכהן כרבה של טרבולסי בשנים תרס"ד-תרס"ח ולאחר מכן עבר לכהן בקהילת חלב שבצפון סוריה ואף זכה בפירמאן מאת הסולטאן, שהעניק לו סמכויות נרחבות בתחום המשפט.⁵⁵ תקופת כהונתו בחלב ידעה מתחים ומאבקים רבים והיא מתוארת בהרחבה בחיבורו של הראל.⁵⁶ לאחר מלחמת העולם הראשונה שב לארץ ישראל וכיהן כאן כראש אב בית הדין הרבני הספרדי ואף ניהל התכתבות משפטית עם הרב הראשי לארץ ישראל הרב קוק.

לקהילת דמשק שבסוריה הגיע ר' יצחק אבולעפיא, שהיה נצר למשפחה מפוארת אשר רבים מבניה כיהנו בתפקידי רבנות שונים.⁵⁷ נולד בדמשק ומנעוריו התחנך אצל סבו חנ"א תחילה בטבריה ולאחר מכן עבר עמו לירושלים עד שנפטר בשנת תרכ"א (1861).⁵⁸ לאחר שעבר לדמשק לכהן בה כרב ראשי נקלע ר' יצחק למאבקים מרים וקשים שהעיקו עליו עד מאוד.⁵⁹ ראוי לציין כי גם בעת שהותו בדמשק הוא נחשב עדיין על חכמי ירושלים וזכה במענקים מקופת העדה הציבורית בירושלים.⁶⁰ יצירתו המשפטית מקיפה מאוד והיא כוללת ששה כרכי שו"ת פני יצחק שנדפסו ובהם התכתבות עניפה עם חכמי ירושלים.

לקראת סוף התקופה שאנו דנים בה יצא מירושלים ר' יעקב מאיר לכהן בתור רב ראשי בקהילת שלונקי. קהילה זו הייתה דורות רבים מן החשובות שבקהילות ישראל ובלטה בתור המרכז הספרדי הגדול בבלקן ובאסיה הקטנה ומפורסמת הייתה בשיעור קומתם של חכמי ההלכה שלה. שלונקי ביחד עם הקהילות הראשיות האחרות, איזמיר ואיסטנבול, היו המוקד והמרכז שממנו יצאה התורה והמשפט העברי למרחבי הקהילות הספרדיות, וירושלים בכלל זה. אין ספק שיש במינוי זה ביטוי מובהק לחילופי התפקידים בין שני המרכזים הספרדיים הללו ומכאן ואילך כיוון ההשפעה היה מירושלים ולא אליה. את מקומו של הרב יעקב מאיר בתפקיד רבה של קהילת שלונקי החליף בשנת 1923 הרב ב"צ עוזיאל, אף הוא מילידי ירושלים הספרדית ומפירותיה המפוארים. אלא, שכהונתו של הרב עוזיאל משקפת את דמדומי התפקיד של החכם באשי באימפריה העות'מאנית העומדת על סף פרוק וחסול וגם בקהילה היהודית בירושלים. על פתחה של התקופה ניצבת כבר הרבנות הראשית החדשה שבמרכזה עומדת העדה האשכנזית הקשורה באופן הדוק לתנועה הציונית ולסדר הבריטי החדש. אלא, שאנו נמצאים עדיין בעידן של

⁵⁴ פרטים ביוגרפיים עליו ראה אצל גאון, לעיל הערה 6, עמ' 661-662.

⁵⁵ כך למשל נקבע שכל נישואין וגירושין בתחום שיפוטו שלא יקבלו את אישורו לא יהיה להם תוקף. כמו כן נתנו לו סמכויות אכיפה מרחיקות לכת כמו גירוש בני קהילה מן העיר מבלי שיהיה פיקוח שיפוטי על מעשהו.

⁵⁶ הראל, לעיל, הערה 38.

⁵⁷ שם, עמ' 149.

⁵⁸ שם, 149-150.

⁵⁹ שם, 171-200.

⁶⁰ שם, עמ' 198 הערה 102.

הדומיננטיות הספרדית בתוך הסדר העות'מאני הישן. נבחן אפוא את מערכת היחסים בין בית הדין בירושלים לבין העדה האשכנזית, שנמנתה עם היישוב הישן.

פרק ו. היישוב האשכנזי הישן בירושלים

היחסים בין בית הדין הרבני הספרדי לבין העדה האשכנזית בירושלים היו כרוכים במכלול היחסים בין העדה האשכנזית לבין העדה הספרדית ומוסדותיה והתאפיינו בדינאמיות מתמדת.⁶¹ במהלך המאה השמונה עשרה חוסלה הקהילה האשכנזית בירושלים ובעשורים הראשונים של המאה התשע עשרה חיו בעיר רק כמה משפחות בודדות שהסו עצמן כספרדים. בשנות השלושים, תחת שלטונו של מוחמד עלי, נפתחה הדרך להתיישבות אשכנזית בירושלים, שהתבססה בתחילה על תלמידי הגר"א שיסבו זה מכבר בארץ ישראל במקומות אחרים.⁶² בראשית התקופה שבה עוסק מחקרנו, בשנת 1841 מנתה הקהילה האשכנזית כ-1500 נפש לעומת כ-3000 ספרדים⁶³ ומליטא הגיע ר' שמואל מסאלנט (רש"ס) שהקים כאן עד מהרה את בית דין של העדה האשכנזית הפרושית. בשנת 1859 הגיע לירושלים ר' מאיר אויערבך מן העיר קליש שבפולין שהיה גדול בתורה והוא הועמד בראש בית הדין למשך קרוב לעשרים שנים.⁶⁴ עם בואם של חסידים במספרים ניכרים התפצלו האשכנזים והחסידים יסדו אף הם בית דין משל עצמם שהתחרה בבית הדין הפרושי.⁶⁵ עלייתו של רש"ס, שהנהיג את היישוב האשכנזי הישן במשך כשבעים שנים, מסמלת את תחילתו של זרם עולים אשכנזים הולך וגובר. כבר בשנת 1870, בעת שמתחילה תקופת המשנה השנייה של בית הדין הרשמי, השתווה מספרם של האשכנזים לזה של הספרדים ומכאן ואילך הם יהיו לעדה היהודית הגדולה בירושלים.⁶⁶ למותר לציין כי כל האשכנזים בשעה זו נמנו עם הציבור

⁶¹ על מערכת היחסים בין שתי העדות ראה י' קניאל, 'שיתוף פעולה בתחום התרבות והרוח בין הספרדים והאשכנזים בירושלים במאה התשע עשרה', בתוך: פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א (הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ג), העורכים: י' בן-פורת, ב"צ יהושע, א' קידר) עמ' 289-300.

⁶² אודות ההתיישבות האשכנזית בירושלים בראשית המאה התשע עשרה, ראה מ' אליאב, 'היישוב היהודי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית (1815-1914)', בתוך: פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, לעיל הערה 32, עמ' 141-132.

⁶³ י' בן אריה, 'גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ט', בתוך: פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, לעיל הערה 61, עמ' 108 בטבלה המסכמת.

⁶⁴ מ' אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט (הוצאת כתר, ירושלים, 1978) עמ' 154.

⁶⁵ שם, עמ' 155. רק בשנת 1892 הגיע לירושלים מנהיג חסידי מפורסם, ר' שניאור זלמן ליאדר שהיה רבה הראשי של לובלין והוא שימש בתור ראש אב בית הדין החסידי.

⁶⁶ U Schmelz, Some Demographi Prculiarities of the Jews of Jerusalem in the Nineteenth Century, in: Studies on Palestine during the Ottoman Period (editor: M. Ma'oz), The Magnes press, the Hebrew University – Institute of Asian and African Studies & Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem 1975, P. 120.

ראה גם בן אריה, לעיל הערה 63.

המסורתית וחלק מן הבאים עזב את מרכז אירופה ומערבה להתרחק ממגמות החילון ההולכות ומתעצמות שם.

ציבור זה של אשכנזים פגש כאן מוסד שיפוטי יהודי מסורתי הן לפי דין תורה, שיש לו סמכות רשמית אשר דוגמתה כבר לא נמצאה בארצות מוצאם.⁶⁷ העדה הספרדית של ירושלים שלטה בכל מוסדות הקהילה הרשמיים ובכלל זה בבית הדין הרבני וניהלה אותם ברוח המסורת היהודית ובכפיפות הציבור למרות הרבנים מייצגי ההלכה. האשכנזים חתרו לשמור על עצמאותם ובקשו לנהל את ענייניהם הציבוריים במוסדות שלהם, ובכלל זה בית דין משלהם, בהתאם למסורת האשכנזית. ייתכן שגישה זו התאימה למורשת האשכנזית הקדומה שהחשיבה יותר את המסורת שלהם על פני זו של הספרדים. ביטוי חזק לכך נתן כבר הרא"ש בספרד במאה הארבע עשרה שהיה מעורב במישרין בעימותים בין שתי המסורות.⁶⁸ תחושת העדיפות הובילה בעבר את האשכנזים לגישות שתלטניות כלפי מסורות אחרות, בייחוד בתחום דיני המשפחה. בוודאי שהיא הניעה את האשכנזים לחתור לעצמאות שיפוטית ולא להיות כפופים למוסדות שיפוט ספרדיים.

החתירה לעצמאות לאורך כל תקופת מחקרנו הלמה גם את תחושת הביטחון והעוצמה של העדה האשכנזית שנשענה על עורף חברתי וכלכלי שהלך ונתעצם בממדיו בהשוואה ליהדות הספרדית והמזרחית. לקראת סוף המאה ה-19 ישבו במזרח אירופה ובמרכזה כעשרה מליון יהודים בקירוב כשמאות אלפים אשכנזים הולכים ומציפים את אמריקה הצפונית והדרומית. בשני המרכזים הגדולים, רוסיה הצארית והקיסרות ההאבסבורגית, התקיימו מרכזי התורה והחסידות הגדולים ובכלל זה החלה עלייתן של הישיבות החדשות בליטא. לא ניתן היה לצפות ממי שתפשו עצמו כנציגים של הציבור הגדול והמפותח הזה להסכים לכפיפות מוסדית לעדה הספרדית הקטנה.

מרכיב חשוב בעצמאות השיפוטית של האשכנזים כמו גם בעוצמתם כקבוצה הייתה העובדה שרבים מביניהם היו נתינים של הקונסולים הזרים.⁶⁹ בית הדין הספרדי היה מוסד שיפוט עות'מאני ובהתאם למשטר הקפיטולציות היו אזרחי מדינת הקונסול כפופים לסמכות שיפוטו של הקונסול ולא "foreigners were subjected exclusively to their Consular Courts in all matters of personal status".⁷⁰

כפיפות האשכנזים לקונסולים נתנה להם מרחב פעולה שיפוטי עצמאי בתחום נישואין וגירושין בהתאם למשפט מדינת האם ולמדיניות הקונסול. הקונסול האוסטרי, למשל, שרבים מן האשכנזים היו

⁶⁷ על אובדן האוטונומיה השיפוטית אצל האשכנזים בארצותיהם, ראה אלון, המשפט העברי – תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו (ההוצאת מאגנס, ירושלים, תשנ"ב, מהדורה שלישית) עמ' 1319-1320 והמקורות הנזכרים שם בהערה 1.

⁶⁸ א' וסטרייך, 'הכרעות שיפוטיות של הרא"ש בספרד', בתוך: גבורות לרב פרופ' עמנואל רקמן (מ. בר, עורך), תשנ"ד (עמ' 157-182)

⁶⁹ אליאב, לעיל הערה 64, עמ' 104-109.

⁷⁰ F. M. Goadby, *International and Inter-Religious Private Law in Palestine*, Jerusalem, 1926, p. 58.

אזרחיו, הותיר בידי בית הדין סמכות שיפוט בענייני נישואין וגירושין. אבל בעניינים אחרים נאות הוא לכל היותר להכיר בבית הדין רק בתור בורר.⁷¹

ראוי לציין שגם לפני שהחלה הנוכחות הקונסולאית המאסיבית בירושלים לא שמענו על מאבק ספרדי שנועד להכפיף את האשכנזים לסמכות השיפוט של בית הדין הרבני שלהם. זאת, למרות המאבקים החריפים שהתנהלו בין האשכנזים לבין הקהילה הספרדית המאורגנת בשל רצונם של הראשונים להקים לעצמם מוסדות עצמאיים ובלתי תלויים.⁷² חריף במיוחד היה המאבק שהתנהל סביב דרישתם של האשכנזים להקים מערכת שחיטה עצמאית.⁷³ דרישה זו גררה קולות צורמים מצדם של רבנים ספרדים חשובים, דוגמת הספק שהטיל אחד הרבנים הספרדים בנוגע להיותם של האשכנזים צאצאי אברהם אבינו.⁷⁴

ייתכן, שהיעדר המאבק בתחום הסמכות המשפטית נבע מן הגישה הפלורליסטית הבסיסית שקיימת במסורת הספרדית לגבי המסורת המשפטית של האשכנזים. ביטוי מוקדם לגישה אנו מוצאים כבר במאה השש עשרה בפסיקתו של רשד"ם שהיה מחשובי הפוסקים באימפריה העות'מאנית.⁷⁵ הוא סרב לדון בתביעתו של אשכנזי נגד אשתו שמרדה בו וטען כי נושא זה מוסדר באופן מיוחד במסורת האשכנזית וצריך להידון בפני בית דין אשכנזי. רק לאחר שכל הדיינים האשכנזים בשלונקי הלכו לעולמם הסכים להזדקק למקרה ושפט בו בהתאם למסורת האשכנזית. אכן, בדברים שכתב הרב עובדיה יוסף אודות אישיות של יש"א הוא מציין בהבלטה רבה עובדה זו של פלורליזם ורואה בה אחד מקווי ההיכר המובהקים של שיטתו ההלכתית של יש"א.⁷⁶

הניתוק בתחום השיפוט בין האשכנזים והספרדים הביא לכך שדייני בית הדין הספרדי היו רובם ככולם ממוצא ספרדי. בספרי השו"ת בתקופת המחקר התפרסמו מאות רבות של פסקי הדין ולא נתקלת עד כה בדיין אשכנזי שכיהן באחד ההרכבים. מקורות אלה גם מלמדים שמעט מאוד אשכנזים הופיעו בתור מתדיינים בבית הדין הרבני הספרדי. נראה אפוא, שבית הדין האשכנזי שרת את הצבור האשכנזי ושמש עבורו מוסד שיפוטי החל מתחילת התקופה שאנו דנים בה ואילך. הדבר ניכר גם בחיבורי השו"ת של

⁷¹ מ' אליאב, בחסות ממלכת אוסטריה – מבחר תעודות מארכיון הקונסוליה האוסטרית בירושלים 1849-1917 (הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשמ"ו), עמ' 292, 391.

⁷² י' קניאל, במעבר – היהודים בארץ ישראל במאה הי"ט בין ישן וחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות – מבחר מאמרים (הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תש"ס) עמ' 120-145.

⁷³ שם, 139-145.

⁷⁴ עיתון הלבנון, מס' 9, י"א אייר תרכ"ו, עמ' 132-133.

⁷⁵ א' וסטרייך, תמורות במעמד האישה במשפט העברי – מסע בין מסורות (מאגנס, ירושלים, תשס"א) עמ' 257-255.

⁷⁶ הרב עובדיה יוסף, "משנתו של ישא ברכה", שבט ועם – במה לברור בעיות חברה ותרבות של יהדות ספרד והמזרח בארץ ובגולה, סדרה שניה א (1) (עורך : דוד סיטון) תשל"א-1970, עמ' 95-103.

יש"א שלא מצאתי בהם פנייה של צדדים אשכנזים בירושלים להתדיין בפני בית הדין הספרדי שבראשותו.⁷⁷

עם זאת, לא הדירו אשכנזים את רגליהם מבית הדין הספרדי ונתקיימו קשרים של ממש בין חכמי ההלכה של שתי העדות. בעניין זה הרחיב את הדיבור מ' קניאל, במחקריו על היחסים בין ספרדים ואשכנזים.⁷⁸ כך, למשל, לפי עדותו של הרב פארדו, ששימש דיין בירושלים עד שנת תרל"א (1871), החסידים "מתדיינים על פי הרוב מבית הדין שלנו".⁷⁹ קניאל הצביע שם על מקרים של קשרים בתחום זה, הן בהזדקקות של אשכנזים לבית הדין הספרדי והן בהחלפת רעיונות וחווות דעת. בחלק מן המקרים מדובר היה בסכסוך בין שני מוסדות אשכנזים ובשל כך נאלצו לפנות למוסד שיפוטי ניטראלי ובחרו בבית הדין הספרדי.⁸⁰ יש מקרים של פניות אל בית הדין הספרדי מצדם של אשכנזים, ככל הנראה כשנדרש אישור רשמי על שטרי מכר ומסמכים אחרים. חלק אחר של המקרים היו פניות של חכמי הלכה אשכנזים לקבל חוות דעת מצד בית הדין הספרדי.⁸¹ אך גם אלה לא היו רבים ועיון בתשובותיו ופסקיו של ר' שמואל סלנט אכן מצביע על כך. בשלושת כרכי תשובותיו ופסקיו שפורסמו לאחרונה מתנהל רובו המכריע של המשא והמתן ההלכתי עם חכמים אשכנזים בארץ ובחו"ל ורק מיעוט קטן עם חכמים ספרדים ובולט ביניהם הרב אברהם אשכנזי.⁸²

חרף נתונים אלה לא הצליח, ככל הנראה, בית הדין האשכנזי לכבוש לעצמו מעמד גבוה. עובדה היא שבית הדין האשכנזי לא הותיר אחריו חותם ספרותי של ממש בצורת קבצים של פסקי דין. ביטוי מובהק לכך הוא פרסום כתביו של ר' שמואל מסלנט כמאה שנים לאחר פטירתו על אף שהיה הדמות הרבנית המרכזית במשך שבעים שנים לאורך כל תקופת מחקרנו. זאת בניגוד גמור לבית הדין הספרדי שדייניו וראשיו הפגינו יצירתיות מרשימה בתחום זה של פרסום חיבורי פסיקה כבר במהלך כהונתם בתפקידם. ייתכן, שהדבר קשור בפיצול הפנימי בין חסידים לבין מתנגדים וכן תת הפיצול בין קבוצות המתנגדים וקבוצות החסידים כשכל קבוצה מקימה לעצמה אף בית דין. ייתכן שהכפיפות לקונסולרים אפשרה לכל קבוצה אשכנזית לשמור על עצמאותה השיפוטית שכן מבחינה חוקית לקונסולרים הייתה סמכות השיפוט לגביהם. ואולי שחיקת האוטונומיה השיפוטית באירופה ואובדנה המלא באזורים מסוימים גרמו להיעדר תשתית אינטלקטואלית נאותה להמשך פתוח המוסדות המשפטיים. אין לך ביטוי מובהק

⁷⁷ ראה עדותו של פרנקל שביקר בירושלים בשנות החמישים האומרת שאשכנזים וספרדים אינם פונים אלה לבית דין של אלה. קניאל, לעיל הערה 61, עמ' 296.

⁷⁸ שם, עמ' 295-298.

⁷⁹ שו"ת שמו משה, (איזמיר, תרל"ד) אבן העזר, סימן ג.

⁸⁰ קניאל, לעיל הערה 61, עמ' 296.

⁸¹ קניאל, שם. ראה גם שו"ת שמו משה, אבן העזר, סימנים י, יא.

⁸² תורת רבנו שמואל סלאנט זצ"ל (ירושלים, תשנ"ח, נ"א טיקוצ'ינסקי, עורך)

יותר לחולשתו של בית הדין האשכנזי מאשר דבריו המפורשים של ר' שמואל מסלנט שנתפרסמו בשנת פטירתו "את בתי הדין יסדתי אנוכי... ואין לבתי הדין שום כח אלא להיות מפשרים".⁸³

בית הדין הספרדי לעומת זאת תפס מקום מרכזי וחשוב והדבר הקרין על מעמד מוסד הרבנות הראשית בתקופת השיא בשנים 1869-1906. עיון בספרות השו"ת של דייני ירושלים יוצר רושם ברור שמספר הפניות מצדם של חכמים אשכנזים לחכם באשי בירושלים אכן גבר ואלה הגיעו גם ממרכזי התורה הגדולים במזרח אירופה. הדבר מבטא שינוי במגמת ההתעלמות מן היצירה הספרדית שרווחה אצל חכמי הלכה אשכנזים קודם לכן במשך שנים ארוכות.⁸⁴ כך למשל פנה ר' שמעון סופר, נכדו של החתם סופר, שכינה כרבה של ערלוי, וביקש חוות דעת בעניין יום טוב שני של גלויות במושבות החדשות.⁸⁵ תשובה בעניין זה ופניות נוספות מן הסביבה האשכנזית ימצא הקורא בחיבור שו"ת שאל האי"ש.⁸⁶ אלא, שאף כאן הפניות הן בדרך כלל בתחומי הלכה שאינם משפטיים מובהקים. לשיא הגיע תהליך זה בפנייתם של גדולי חכמי רוסיה לחכמי הספרדים ובית דינם בנושא השמיטה שנדון בו להלן.

המפגש בין בית הדין הספרדי לבין האשכנזים התנהל אפוא בתוך החברה המסורתית. האשכנזים הסדירו את ענייניהם המשפטיים בתחום המשפחה בבתי הדין שלהם, של החסידים או של המתנגדים, ולא הרבו לפנות לבית הדין הספרדי. מורכב יותר היה המפגש בין מוסדות המשפט והרבנות הספרדיים לבין העולים הציוניים והוא היווה אתגר לדייני בית הדין הספרדי וגם לעולים הציוניים. קבוצה זו נפתחה להשכלה המערבית והחלה עוברת תהליך חילון והתרחקות מעולם ההלכה והמסורת, שעמדו ביסוד המשפט שהחיל בית הדין הרבני. מקרה בולט של מפגש כזה היה נושא השמיטה שהסעיר את הרוחות ביישוב היהודי בארץ ובמרכזי הגדולים, במזרח אירופה ומרכז.

פרק ז. מול הישוב החדש בארץ ישראל

מעמדה הגבוה של מערכת המשפט והרבנות הספרדית משתקף במפגש מיוחד שהיה בינה לבין זרמים שונים בעדה האשכנזית לקראת השמיטה בשנת תרמ"ט (1888/1889). מצוות השמיטה בעיקרה מטילה חובה על בעלי הקרקע להימנע מעבודות בסיסיות בשדות וכן מצווה אליהם להניח את היבולים הפקר לכל המעוניין. התורה מייחסת חשיבות רבה למצווה זו והיא מזהירה בתוקף שביטולה יגרום לחורבן ולגלות בני ישראל מארץ ישראל. חשיבות המצווה אינה נגרעת אף אם בימינו סבורים רוב הפוסקים שהמצווה היא רק גזירת חכמים. עד כה לא הייתה משמעות מעשית למצוות השמיטה ושאלת קיומה לא טרדה כלל

⁸³ מ' פרידמן, 'על מבנה הנהגת הציבור והרבנות בישוב הישן האשכנזי בשלהי השלטון העות'מאני', בתוך: פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, לעיל הערה 61, עמ' 287.

⁸⁴ ביטוי להתעלמות זו של חכמים אשכנזים אתה מוצא בטרונותיו של החכם הבבלי הגדול ר' יוסף חיים מבגדאד שחזר עליה בדורנו ביתר תוקף רע".

⁸⁵ שו"ת שאל האי"ש, או"ח, סימן ח

⁸⁶ דומה שבחיבור זה מספר פניות הרב ביותר מסביבה אשכנזית. הפניות רובן ככולן הן מסוף ימיו של ריש"א בעת שהיה חולה ובנו חמ"א השיב על חלקן הגדול.

את תודעתם של חכמי האשכנזים באירופה ובארץ ישראל ומעט מאוד העסיקה את חכמי הספרדים. שכן, היהודים הספרדים לא עסקו בחקלאות ולא היו עובדי אדמה וכמותם גם האשכנזים בני היישוב הישן. רק יישוב בודד אחד פתח תקווה נוסד בשנת תקל"ח (1878) על ידי אשכנזים יוצאי היישוב הישן ועניין השמיטה לא עורר קשיים מיוחדים או סערת רוחות.

בשנת 1882 החלה העלייה של חובבי ציון הנחשבת לעלייה הציונית הראשונה ואשר ראתה עצמה כמתחילה את היישוב החדש בארץ ישראל.⁸⁷ תכליתה המרכזית של העלייה הייתה התיישבות חקלאית יהודית בארץ ישראל ותוך שנים ספורות יסדו כמה וכמה יישובים חקלאיים. בעלייה זו חברו יחדיו שני זרמים בקרב יהודי רוסיה: זרם חרדי-לאומי, שרוב העולים השתייכו אליו, וזרם חילוני-לאומי, שהיה מיעוט בתנועה אך בעל היוזמה וכושר העשייה. ההנהגה הרבנית בקרב חובבי ציון ואנשי הזרם החרדי-לאומי ראו בעלייתם ארצה חלק מן החזון המשיחי עתיק היומין של שיבת עם ישראל לארץ ישראל בהתאם להבטחת הנביאים. ההתיישבות החקלאית הייתה הדרך הראויה להגשים את החזון ובד בבד גם לפתור מצוקות כלכליות קשות שהיו בתחום המושב. הזרם החילוני-לאומי כלל יהודים מודרניים שראו בהתיישבות החקלאית תחילתו של תהליך שיביא למודרניזציה ופרודוקטיביזציה של העם היהודי. קבוצה רדיקלית יותר ביניהם אף ראתה בהתיישבות החקלאית ביטוי להעתקת מרכז הכובד של זהותם העצמית מן העולם הדתי והמסורתי אל ערכים לאומיים ומודרניים.

העימות לא אחר לבוא והוא התרחש כבר לקראת השמיטה הראשונה שהייתה, כאמור בשנת תרמ"ט. ברור היה כי קיום מצוות השמיטה כהלכתה יגרום נזק כלכלי כבד לחקלאים ולבני משפחותיהם על כל הנובע מכך ועלול גם לסכן את עצם ההתיישבות החקלאית הצעירה. אנשי היישוב הישן ורבניהם לא ראו חשיבות מיוחדת בהתיישבות החקלאית ודרשו במפגיע לקיים את מצוות השמיטה כהלכתה, יהיה מחירה הכלכלי וההתיישבותי אשר יהיה. מנגד, דרשו הלאומיים החילונים שלא לסכן כמלוא הנימה את ההתיישבות, שהיא היא שתוביל אל גאולת הכלל והפרט. בתווך ניצבו כמה מחכמי רוסיה שתמכו בתנועת חיבת ציון וראו חשיבות מיוחדת בהתיישבות החקלאית בא"י אך בד בבד ייחסו כמובן משמעות רבה למצוות התורה בעניין השמיטה. הפתרון שבחננו האחרונים, ובראשם גדול הפוסקים ברוסיה ר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנא, היה להסתמך על פיקציה משפטית שעיקרו מכירת השדות לגויים עד לאחר שנת השמיטה (להלן: היתר מכירה).

רבני העדה האשכנזית של היישוב הישן התנגדו בתוקף רב להיתר המכירה והתערבו באופן אקטיבי ביותר כדי להנחיל את עמדתם. בית הדין הספרדי מנגד, בראשותם של החכם באשי מרפ"א וסגנו יש"א, התרחק בתחילה מן העימות בנימוק שמדובר בעניין אשכנזי פנימי שכן אין בנמצא חקלאים ספרדים. אין ספק שבכך באה לידי ביטוי הגישה הפלורליסטית של חכמי הספרדים המניחים לאשכנזים לכלכל את ענייניהם בעצמם. אלא, שעד מהרה פנו רבני רוסיה שתמכו בהיתר המכירה אל חכמי

⁸⁷ על היישוב הישן והיישוב החדש ראה י' ברטל, גלות בארץ - יישוב ארץ-ישראל בטרם ציונות - קובץ מחקרים ומסות (הספריה הציונית, ירושלים, תשנ"ה 1994) עמ' 74-89; י' קניאל, המשך ותמורה, היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה (הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב) עמ' 21-34; קניאל, לעיל הערה 72, עמ' 34-73.

הספרדים ובקשו מהם לחוות את דעתם בעניין. יש"א הוא זה שהשיב תשובה מפורטת ומנומקת שהובילה אותו למסקנה חד משמעית כי יש להסתמך על היתר המכירה.⁸⁸

עמדת יש"א, המייצג את רבני הספרדים, הייתה אסמכתא איתנה עבור הרב ספקטור וחבריו לאמץ את הפתרון של היתר המכירה. דברי הערצה מופלגים כלפי חכמי הספרדים הארצישראלים השמיע ר' יהושע מקוטנא, מגדולי רבני רוסיה בתקופה זו שאף הוא צדד בהיתר המכירה. וכך כתב: "בפרט כי גדולי רבני ספרד אשר צפרנם עבה מכריסם של חכמי אשכנז הם מתירים שיעבדו הנכרים בשביעית על ידי מכירה".⁸⁹ גם הרב ספקטור אימץ את עמדתם⁹⁰ וצעד צעד נוסף לכיוון בית הדין הספרדי. הוא ציווה על המבקשים להשתמש בהיתר המכירה להכין את המסמכים המתאימים ולבצע את הפעולות המשפטיות הנדרשות או בבית הדין האשכנזי או בבית הדין הספרדי בירושלים. יהיה מי שיאמר כי עובדה זו מלמדת על מעמדה הנחות של הרבנות הספרדית ובית הדין הרבני שלה.⁹¹ ולא היא. הרב ספקטור ידע היטב כי בית הדין האשכנזי מתנגד להיתר המכירה בחריפות וכי הוא לא ייתן את ידו לחתימה על שטרי מכר לגויים. העובדה שאפשר לעולים האשכנזים להזדקק גם לבית הדין הספרדי, פרושה היה עקיפה למעשה של בית הדין האשכנזי והעברת ניהול עניין היתר המכירה לידי בית הדין הספרדי. דומני שעמדה זו של גדול הפוסקים ברוסיה כלפי בית הדין הרבני הספרדי בירושלים יש בה לשקף יותר מכל את מעמדו הגבוה של בית הדין הספרדי בעולם היהודי כולו.

היו שטענו כי הרב ספקטור הוטעה בידי גורמים שונים מחוגי חיבת ציון ובשל כך סמך ידו על היתר המכירה והפנה לבית הדין הספרדי. אולם, הרב ספקטור חזר על עמדתו גם בשמיטה שלאחר מכן בשנת תרנ"ו (1895/6). בתעודה מכתב ידו שפרסם קניאל לפני מספר שנים הוא חוזר ומאמץ את תמיכתו בהיתר המכירה ושוב מפנה את הצדדים לבית הדין הספרדי.⁹² בראש בית הדין הספרדי באותה שעה עמד יש"א שגם נתן את פסק הדין המקורי שבע שנים קודם לכן. בשעה היסטורית זו נראה היה כי לבית הדין הספרדי ברשות החכם באשי שמור תפקיד נכבד בניתוב היישוב היהודי ההולך ומתחדש מן המאגרים האנושיים הגדולים, בכמות ובאיכות, שבמזרח אירופה.⁹³

⁸⁸ שו"ת שמחה לאי"ש, בסוף החיבור. על עמדתו זו שב יש"א לקראת השמיטה שלאחר מכן. בשנת תרנ"ה פרסם שוב את הוראת היתר המכירה והיא נזכרת במכתבם של מתיישבי ראשון לציון בכ"ט אב תרנ"ה בתוך: ספר העלייה הראשונה,

כרך ב, עמ' 274. התעודה נמצאת בארכיון יודילביץ, A192/201

⁸⁹ שו"ת ישועות מלכו, סימן נג.

⁹⁰ שם, סימן נה.

⁹¹ ברנאי, לעיל הערה 1, עמ' 67-68.

⁹² י' קניאל, 'היישוב הישן וההתיישבות החדשה', בתוך: ספר העלייה הראשונה, כרך ראשון: מאמרים (הוצאת יד יצחק

בן צבי ומשרד הבטחון ההוצאה לאור, ירושלים, תשמ"ב, עורך: מרדכי אליאב בהשתתפות ימימה רוזנטל), עמ' 278,

מתוך: אצ"מ A192/201

⁹³ על ניסיונותיו של יש"א להביא לאיחוד בין האורתודוקסים והניאולוגים בהונגריה והפולמוס שניהלו נגדו רבני הארץ ראה בהרחבה אצל יצחק הרשקוביץ, חזון הגאולה של הרב יששכר שלמה טיכטל הי"ד - תמורות בתפיסתו המשיחית

אלא, שכעבור עשור שנים בלבד החלו להופיע גורמים מחוללי שינוי משמעותיים ביותר. בשנת 1906 הלך יש"א לעולמו ומוסד החכם באשי ומוסדות ספרדיים אחרים החלו להתדרדר במהירות רבה. בד בבד מתחילה בשנת 1905 החלה להגיע העלייה השנייה שהביאה ארצה עולים סוציאליסטים רדיקליים ואף אנטי דתיים. אלה עתידים, לאחר הכיבוש הבריטי, להפוך לקבוצה הדומיננטית ביישוב היהודי בארץ ישראל. עמם הגיע גם הרב א"י הכהן קוק שהיה אחראי יותר מכל לעיצובה החדש של הרבנות בירושלים ובארץ ישראל כולה ומערכת השיפוט שבמסגרתה. הרבנות ובית הדין ימשיכו במובנים רבים את המוסדות הספרדיים המקבילים שפעלו בשלהי התקופה העות'מאנית, אולם, יהיה בהם גם שוני לא מבוטל לעומת קודמיהם. בית הדין ירכז במסגרתו דיינים מכל העדות וכן תחול סמכות שיפוטו על בני כל העדות ביישוב הארץ ישראלי. אלא שתחת השליטה הספרדית המוחלטת תבוא עתה דומיננטיות אשכנזית ונוכחות ספרדית של ממש. ואילו תחת הסדר העות'מאני הישן יבוא עתה הסדר הבריטי ולאחר מכן חלק מן הסדר הישראלי.

פרק ח. לקראת סיום

בית הדין הרבני בירושלים התאפיין בהומוגניות גבוהה ביותר של הדיינים, שהייתה בו זמנית מקור כוח אך גם מקור חולשה. רובם ככולם של הדיינים, החל מן החכם באשי העומד בראש, עבור בראב"דים וכלה בדיינים מן השורה, היו ממוצא ספרדי והם התחנכו במוסדות התורניים של עדה זו בירושלים או בבלקן ובאסיה הקטנה. הומוגניות זו של קהיליית הדיינים סייעה ביותר לתפקד באופן יעיל ותקין של המערכת המשפטית, שבהיותה מבוססת על ההלכה חסרה מנגנון הכרעה וגררה עמה חילוקי דעות במשך דורות רבים. העובדה שהדיינים השתייכו למסורת משפטית מסוימת, המסורת הספרדית, הקלה עליהם לנקוט עמדות מוסכמות במקרים רבים ולהגיע להכרעות. לעומת זאת, הומוגניות של קהיליית הדיינים עשויה לגרום לניכור של קבוצות אחרות שלא נמנו עם העדה הספרדית דוגמת האשכנזים, התימנים והמוגרבנים. קבוצות אלה אכן ניסו להגיע לעצמאות במידה זו או אחרת הן במישור של מוסד הרבנות בכלל והן במישור של מוסד בית הדין.

אמנם, עובדת ההומוגניות לא פגעה במעמד בית הדין כלפי קהילות אחרות והוא היה לבית הדין החשוב ביותר במרחב הספרדי, המוגרבי והמזרחי שאליו הרבו לפנות מן המרכזים השונים באגן הים התיכון והלאה משם. קשרים אלה התהדקו בשל העובדה שחכמים בולטים מן המרכזים השונים הגיעו לירושלים והצטרפו לקהיליית הדיינים כאן ובד בבד הוציאה ירושלים מתוכה דיינים מעולים שכינהו כרבנים בקהילות הפזורה הספרדית. עלייתם של רבנים גדולי תורה מן התפוצה היהודית, שהצטרפו למערכת הקיימת – אך לא הוזמנו כדי לעמוד בראשה – וכן ההתעצמות של היישוב היהודי בירושלים במישור הדמוגרפי, הכלכלי והפוליטי כולה תרמו לחיזוק מעמדו של בית הדין הרבני הספרדי, שהיה המוסד השיפוטי היחיד המוכר באופן רשמי. כמובן, שהיה בגורמים אלה ובייחוד בואם של אשכנזים

במהלך השואה, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן מנחם-אב תשס"ט, עמ' 29-43.

רבים וכן בני עדות אחרות כדי לערער ולסכן את מעמד בית הדין. אולם במשך כשבועים שנים שמר בית הדין על מעמדו הגבוה ונראה כי תרמו לכך תבונתם של הרבנים הראשיים ר"א אשכנזי ויש"א וגדולתם ויוקרתם ההלכתית. ביטוי חזק לתבונתם השיפוטית ולמעמד הגבוה של בית הדין לקראת סוף תקופת הזוהר שלו היה בהפניית הטיפול בסכסוך בשאלת היתר המכירה בשמיטה לבית הדין הספרדי מצדם של גדולי הפוסקים בקהילה היהודית הענקית שהתגוררה באימפריה הרוסית.

פטירתו של ריש"א בשנת תרנ"ו (1905/1906) מסיימת את התקופה הגדולה של בית הדין הרבני הרשמי בירושלים שהיה ספרדי במהותו. מיד לאחר מכן החל מוסד החכם באשי עובר זעזועים קשים ביותר שנבעו ממאבקים חריפים בתוך העדה הספרדית. פריצתה של מלחמת העולם הראשונה בסמוך לכך, שמוטטה את האימפריה העות'מאנית ואת הסדר הפוליטי והמשפטי שלה, הורידה את המסך על בית הדין בירושלים שבו דנו במחקר זה. שאלה מרתקת היא עד כמה המשיך בית הדין הזה להיות נוכח בסדר הבריטי והציוני החדש, אלא שהדבר חורג ממסגרת מחקר זה.